

סיפורה של פרשת הקישון כאוטואתנוגרפיה בריקולוזיית¹

גבריאלה ספקטור-מרזל

סמדר בן-אשר (2015). *פרשת הקישון: צלול ועכור*. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת. 275 עמ'. מת"ב 6-0781-02-965-978.

זה איננו ספר זיכרון, אף שלא יכולתי להימנע מנוכחותו של הזיכרון האישי; זה איננו ספר מדעי, אף שלא ניתן שלא להציג בו תפיסות וגישות מדעיות המסבירות את שאירע; זה איננו ספר עלילתי, אף שמאות סיפורי חיים נוגעים בחלקיו; זה איננו ספר אתנוגרפי, אף שהכתיבה נעשית באמצעות התבוננות מבפנים; זה איננו ספר לימוד, אם כי הוא יכול לשמש נקודת מוצא ללימוד מורכב, רב-שכבתי ומטלטל (מתוך ההקדמה, עמ' 15).

כמו בן-אשר גם אני מתקשה לקטלג את ספרה על פרשת הקישון, אחת הפרשיות המסעירות בישראל בעשורים האחרונים, לפי הקטגוריות המקובלות של "סוגים" של ספרים. ובכל זאת נשאלת השאלה: אם אין זה לא ספר זיכרון ולא ספר מדעי ולא עלילתי ולא אתנוגרפי או לימודי – איזה מין ספר זה? כנראה מכל הסוגים. אעז ואומר שבן-אשר המציאה בספר זה סוג חדש של כתיבה, המשלב כמעט כל סוג מוכר אחר.

אם נתעקש לקטלג את הספר לפי סוגה מחקרית מוכרת, הרי מבחינות רבות מוגשת לנו **אוטואתנוגרפיה** (Autoethnography) (Ellis, Adams, & Bochner, 2011). זוהי גישה למחקר ולכתיבה שביסודה תיאור וניתוח שיטתי (graphy) של חוויה אישית (auto) כדי להבין חוויה תרבותית (ethno). באוטואתנוגרפיה מושם דגש ב"אני" בהקשרים החברתיים והתרבותיים, כלומר יש שימוש בתיעוד החוויה האישית כדי להאיר חוויה קולקטיבית. והרי בדיוק את זאת בן-אשר עושה: בהיותה בת זוג ללוחם שייטת שהתאמן שנים רבות במימיו המזוהמים של הקישון, חלה בסרטן וזמן קצר לאחר מכן נפטר מהמחלה – קורותיה כרוכים בקשר הדוק בקורותיה של פרשת הקישון. במונחים סיפוריים הנרטיב האישי של בן-אשר והנרטיב הקולקטיבי של קרבנות הקישון הם נרטיבים שזורים (nested narratives) (Gergen & Gergen, 1988). ואכן, הספר נע תדיר בין האישי לקולקטיבי; בין האינטימי לציבורי; בין המשפחתי לקהילתי וללאומי. באמצעות חשיפה של האסון שפקד אותה מאפשרת בן-אשר לקוראים להבין לעומק את המחיר שגבתה פרשת הקישון. הספר עונה לסוגה של אוטואתנוגרפיה גם מבחינות נוספות. בסוגה זו המחקר והכתיבה נתפסים כאקט פוליטי השואף לשינוי חברתי ולצדק חברתי, וזוהי מטרה מוצהרת של בן-אשר בכתיבת ספרה: להעלות את העוול הכרוך בפרשת הקישון, את הקלפים שנטרפו בערעור הערכים שקודם לכן חשבנו שהם מובנים מאליהם וכך לעורר חשבון נפש ציבורי. לעומת גישות מחקריות שמרניות יותר, בכללן איכותניות, האוטואתנוגרפיה מדגישה את הרגשות (emotionality) המעורבים בחקירה. גם

¹ למען הגילוי הנאות אציין שאני מכירה את סמדר בן-אשר זה כמה שנים בהיותה חברה בקבוצה של מחקר נרטיבי בהנחייתי במסגרת קבוצת העניין במחקר איכותני במכון מופ"ת.

מבחינה זו ספרה של בן-אשר מתאים לסוגה האוטואנתוגרפית. הוא גדוש בכל גוני קשת הרגשות האנושית: פחד, אהבה, דאגה, משיכה, דחייה, כעס, רחמים ואמפתיה. באמצעות השיח הרגשי שנוגע בקוראים ומאפשר להם להזדהות עמה יוצרת בן-אשר מחקר משמעותי, נגיש ומעורר, המעוגן בחוויה אישית – כמו כל אתנוגרפיה טובה (Ellis, Adams & Bochner, 2011).

מושג נוסף שמיטיב לעמוד על אופיו של הספר שלפנינו הוא **Bricolage research**. מושג זה, שטבעו נורמן דנזין ואיבונה לינקולן (Denzin & Lincoln, 2005) ופותח על ידי חוקרים איכותניים נוספים, נוגע ל"גישה ביקורתית, מרובת-פרספקטיבות, מרובת-תאוריות ומרובת-מתודולוגיות למחקר" (Rogers, 2012: 1). הגישה הבריקולוזית שביסוד הספר של בן-אשר מבוססת בשישה מישורים: נקודת המבט של המחברת-חוקרת, סוג הנתונים, ניתוח הנתונים, התשתית התאורטית, ז'אנר ספרותי ושפה. להלן אדון בכל אחד מאלה בקצרה.

אשר ל**נקודת המבט** – לאורך הספר כולו בן-אשר נעה בין פנים לחוץ. לעתים היא נוקטת עמדה של צופה מן הצד ומתארת את האירועים של פרשת הקישון ואת השחקנים המרכזיים בה: לוחמי השייטת, הוריהם, מפקדיהם, הדייגים ובני משפחותיהם, חברי ועדת החקירה, מומחים ועוד. אולם בחלקים אחרים של הספר המספרת נהפכת לגיבורת הסיפור. כמוכן, התנועה בין עמדה של צופה חיצונית לעמדה של צופה-משתתפת ולעתים אף משתתפת טהורה אינה רק טכניקה של כתיבה. בהיותה בת-זוג ללוחם שייטת לשעבר בן-אשר מעולם לא הייתה חוקרת חיצונית ממש של פרשת הקישון. בכל זאת כאשר במשך שנתיים – מקיץ 2000 – עקבה אחרי דיוני ועדת החקירה ודו"חות הביניים שלה, תיעדה את ייצוג הפרשה בתקשורת, ראינה לוחמים והורים שהשתתפו במאבק למען ההכרה בזכויות הנפגעים – מיקומה דמה למיקום שאפיין אותה במחקרים רבים אחרים שערכה: חוקרת שאינה מעורבת ישירות בתופעה שהיא חוקרת אלא מונעת מתוקף סקרנות אישית ואינטלקטואלית ואגינדה של קידום צדק חברתי. עמדה זו השתנתה באחת, כפי שמתארת בן-אשר: "בסוף אוקטובר 2002, בלילה אחד נורא, עברנו אל צידו השני של המתרס. יואל חלה". מחלתו של יואל טרפה את הקלפים. במבט רטרוספקטיבי היא נזכרת במפגשה עם יובל תמיר, ממובילי מאבק הלוחמים, לפני המחלה של בן זוגה: "לא שיערתי שיום אחד אהיה כמותם, ושיחת הטלפון הראשונה שאעשה מבית החולים סורוקה בבאר שבע, בעקבות חבטת המידע הקשה כל כך – תהיה אליו" (עמ' 1-40). האסון שנגע בה טשטש לחלוטין את הגבולות בין חוקרת למשתתפת, כפי שהתבטא, למשל, בעזרה שהגישו לה מרואייניה במציאת טיפול ראוי ליואל ומיצוי זכויותיה מול משרד הביטחון.

עוד ביטוי למעבר מנקודת מבט של חוקרת חיצונית לזו של חוקרת-משתתפת הוא שבן-אשר כמחברת אינה מבקשת לאמץ עמדה ניטרלית של מתעדת מרוחקת. במקומות רבים היא מביעה דעתה במפורש ואפילו בנחרצות על אירועי פרשת הקישון וגם על הדמויות המרכזיות בה. כך היא מביעה את הערכתה הרבה ליובל תמיר ואת ביקורתה על כמה ממפקדי חיל הים (שלקו לדבריה ב"שכתה סדרתית", עמ' 62) ונציגי משרד הביטחון. למשל, היא מספרת על "הצנינות ו... העלמת האמת של נציג אגף הנכים והמשפחות השכולות במשרד הביטחון. העד דיבר בזיחות ובהתנשאות" (עמ' 43). כמדומה הטלטה האישיה שנכנסה בדרך לא צפויה למחקרה היא שמאפשרת לבן-אשר לכתוב על הפרשה מתוך עמדה סובייקטיבית ומעורבת שאינה מאפיינת את מחקרה האחרים.

המאפיין הבריקולוזי של הספר מתבטא גם ב**נתונים** המגוונים שעליהם הוא נסמך: ראיונות פנים-אל-פנים שערכה החוקרת עם השחקנים השונים בפרשה, ראיונות טלפוניים, פרוטוקולים משיבות ועדת החקירה, תצפיות בדיוני הוועדה ובמפגשי הורי הלוחמים וכתבות בעיתונות המקומית והארצית. לאלה מתווספת הרפלקציה של בן-אשר. בכל מחקר איכותני הרפלקציה של החוקרת – רגשותיה ומחשבותיה על התופעה הנחקרת ועל משתתפי המחקר – היא חלק בלתי נפרד מנהליך החקירה ומהתוצר הכתוב כאחד. אולם פעמים רבות מעמד הרפלקציה משני למעמדם של הנתונים שהופקו ישירות מהמשתתפים. עיקרון זה מיטשטש בספר הנוכחי, לאור מעמדה הכפול של הכותבת כחוקרת-משתתפת. כמי ששילמה באופן אישי את מחיר הכשלים בפרשת הקישון, הרגשות והמחשבות של בן-אשר מלמדות אותנו על הפרשה לא פחות מדברי המרואיינים האחרים ולעתים אף יותר. בזה הרפלקציה של המחברת במחקר הנוכחי היא סוג חשוב של נתונים שמתווסף לעושר המרשים של הנתונים המובאים בספר. זאת ועוד, קולה הרפלקטיבי של בן-אשר, שמלווה את הספר כולו, מדגים את ההנחה שרפלקציה של החוקרת היא האמצעי החשוב להשגת "יכולת לסמוך" (trustworthiness) ואמינות (credibility) – תבחיני איכות חשובים במחקר איכותני (Lincoln & Guba, 1985). דווקא בזכות החשיפה הישירה של רגשותיה, של מחשבותיה ושל זיכרונותיה ובזכות ההצהרה של מיקומה הסובייקטיבי אנו מאמינים לבן-אשר ומאפשרים לה להוביל אותנו בתוך נבכי הנרטיב הפתלתל של פרשת הקישון.

ניתוח הנתונים הוא המישור השלישי שבו ניכרת הבריקולוזיות של הספר. ארגז הכלים המשמש את בן-אשר בניתוח הנתונים מגוון. בין השאר הוא כולל ניתוח נרטיבי, המתחקה אחר הבררה בסיפורי המשתתפים (Spector-Mersel, 2011). שתי דוגמאות יפות לניתוח כזה הן ניתוח העדות של יובל תמיר, מנהיג המאבק של לוחמי השייטת (עמ' 39-40), וניתוח סיפוריהם של הורי הלוחמים (עמ' 125-128). ניתוח נוסף המשמש תדיר את בן-אשר הוא ניתוח שיח ביקורתי, למשל ניתוח של האינטראקציות הוורבליות ושל משחקי התפקידים בין השופט מאיר שמגר, שעמד בראש ועדת החקירה, ובין אחת העדות באחד מדיוני הוועדה (עמ' 35-36).

המישור הבריקולוזי הרביעי הוא **תאורטי**. בפרשנות של הנתונים בן-אשר שואבת ממגוון עשיר של גופים תאורטיים החוצים תחומי דעת. היא מביאה תאוריות פסיכולוגיות (למשל של זהות, שְׂכּוּל ושיגור הבנים מבית ההורים), תאוריות מתחום הפסיכולוגיה החברתית (למשל תאוריית הייצוגים החברתיים), תאוריות ספרותיות ופילוסופיות (אריסטו וקונפוציוס) ועוד. המגוון התאורטי מתעשר אף יותר בזכות מושגים שבן-אשר יצרה בעצמה, כמו "זהות מחוסמת" (עמ' 37). את התשתית המגובשת שהיא זיהתה אצל לוחמי השייטת, הכוללת אמונות, ערכים, זהות מקצועית ולאומית, לקיחת אחריות, מחויבות ונאמנות, היא מדמה לזכוכית מחוסמת. היא מסבירה שבתהליך יצירת זכוכית מחוסמת נוצר מבנה גבישי מיוחד המונע את שבירתה. הצירוף המטפורי של "זהות מחוסמת" מעביר את תכונות החוזק המאפיינת את הזכוכית המחוסמת אל הזהות. מטפורה זו מבטאת את עצמת השבר כאשר זהות מחוסמת נסדקת. המילה "מחוסמת" אף מקבלת עֶצְמָה נוכח הדמיון הצלילי למילה "מחוסנת".

השילוב בין **ז'אנרים ספרותיים** הוא המישור החמישי של אופיו הבריקולוזי של הספר. את הספר אפשר לקרוא כספר מתח. אמנם כבר בהקדמה המחברת חושפת את מחלתו של יואל ואת מותו, אולם לאורך כל העלילה היא מצליחה לקיים מתח תמידי לקראת הסוף הידוע מראש. ואפשר גם

לקרוא את הספר כרומן היסטורי: המחברת מגוללת פרשה היסטורית מסועפת שהיו לה תפניות מפתיעות ושחקנים רבים עם אינטרסים שונים, פרשה שערערה מיתוסים מקודשים בנרטיב הישראלי (אולי ביטאה את ערעורם); פרשה שבה "אין מנצחים. דומה שכולם הפסידו" (עמ' 221). כרומן היסטורי טוב בן-אשר מספרת את הסיפור ה"גדול" של הפרשה אך גם מתארת לפרטי פרטים את הדמויות שנטלו בו חלק: יובל תמיר, מנהיג הלוחמים, אמו של יובל, דייגים שהיו פעילים במאבק, השופט מאיר שמגר שעמד בראש ועדת הבדיקה ועוד.

המישור השישי – אולי המעניין ביותר לקוראים של כתב עת זה – לביטוי הבריקולוזיות של הספר הוא **שפת הכתיבה**. הספר משלב שפות רבות: שפה מחקרית-תיאורית, שפה רגשית-ארגומנטטיבית, שפה תאורטית, שירה (לאורך הספר משולבים שירים של רחל, ישראל אלירז, רוברט פרוסט, רחל שפירא ועוד), שפה מדעית-פוזיטיביסטית ואפילו ציטוט מספר הזוהר. התנועה בין השפות השונות אינה רק טכניקת כתיבה אלא אף משמשת לייצוג המורכבות של פרשת הקישון, שכרוכים בה ממד אישי, ממד מדעי, ממד ערכי וממד פילוסופי. כשמו של כתב עת זה בן-אשר מזמינה את קוראיה ל"עיונים בשפה וחברה" ובקשרים בין שניים אלה, כפי שבוטאו בפרשת הקישון. לצד השילוב בין השפות השונות ראוי לציין את החיות של השפה של בן-אשר, המרבה להשתמש במטפורות, בדימויים ובמשחקי מילים. המושג "זהות מחוסמת" שצינתי לעיל הוא דוגמה לכך. והנה קטע המשקף היטב סגנון כתיבה זה:

רעידות אדמה מתרחשות בגלל לחץ רב בליבת כדור הארץ, המחפש לו אפיקים להתפרץ. לעיתים המוקד של רעידת האדמה כה עמוק על קרקעית הים, עד כי רק אחרי מאות קילומטרים ייראו גלי הצונמי האדירים המתנפצים אל החוף בהחריבם את כל העומד בדרכם. לו הייתה רעידת האדמה של חשיפת פרשת הקישון מתרחשת עמוק בתוך הצבא, וגליה לא היו נישאים ומתנפצים בעזרת התקשורת ומאיימים להרוס את התשתית היציבה של הקונצנזוס המשותף לציבור באמון הצבא, ייתכן שהפרשה היתה נשארת במעמקים חשוכים כמו ספינות שטבעו ושאישי לעולם לא ימצאן... גלי הצונמי של פרשת הקישון לא עצרו במפקדת חיל הים, בעיתונות... וגם לא בבית התפוצות, שם התכנסה ועדת החקירה. גלים-גלים הגיעו הדיה לבתיהם של לוחמי השייטת... גלי פורענות של חולי ומוות הגיעו גם לבתי הדייגים, שיצאו במשך שנים רבות מנמל הקישון לעבודתם בים... המחשבה שאפשר ליצור תשתית חדשה שתמנע התפוצות נוספת של לבה רותחת ושל עוד רעידת אדמה וגלי הרס צונמיים – נותנת תקווה... אינני רוצה שהפרשה תטבע בים ותשכון סמוך לספינות טרופות" (מתוך ההקדמה לספר, עמ' 14-15).

לקראת סוף סקירה זו אתאר בקצרה את מבנה הספר ואת תוכן פרקיו. הספר נפתח בהקדמה, שבה בן-אשר ממקמת את עצמה בתוך הסיפור שהיא עתידה לספר לנו. היא מספרת על ההיכרות עם יואל – בן קיבוץ כמוה, על הזוגיות הארוכה והיפה ששנים רבות ממנה עברו בצלו של השירות הצבאי של יואל בשייטת ובהנדסה ימית. בהמשך מספרת בן-אשר את סיפור המחקר, שאותו התחילה כחוקרת חיצונית והמשיכה לאחר שעברה לעברו השני של המתרס: של נגעעי הקישון. בהקדמה מוארת גם החשיבות של פרשת הקישון כמקרה בוחן לערכי יסוד בתרבות הישראלית.

שלושת הפרקים הראשונים בספר עוסקים בשחקנים הראשיים בפרשת הקישון: הלוחמים, הורי הלוחמים והדייגים. הפרק הראשון נפתח במידע עובדתי על פרשת הקישון: האירועים הבולטים ולוח הזמנים שלה החל מפרסום כתבת תחקיר ב"ידיעות אחרונות" במאי 2000, שהציגה קשר אפשרי בין צלילות לוחמי השיטת בקישון המזוהם ובין התחלואה הגבוהה בקרבם במחלת הסרטן, המשך בחקירה בחיל הים, עתירה של קבוצת לוחמים לבג"ץ, מינוי ועדת חקירה בראשות השופט בדימוס מאיר שמגר וכלה בפעילות הפרלמנטרית לעיגון זכאותם של הלוחמים שנפגעו לזכויות לפי חוק. נקודת הציון האחרונה היא ספטמבר 2015, שבו תביעת הלוחמים והדייגים נגד המפעלים נדחתה.

לאחר שהיסטוריית החיים – הכרונולוגיה של האירועים (Rosenthal, 1993) – של פרשת הקישון נפרשה לפני הקוראים, בן-אשר מתחילה לטוות את סיפור החיים של הפרשה. היא פותחת בתיאור מאבקם של לוחמי השיטת להכרה, כפי שהתבטא בעדויותיהם לפני ועדת החקירה ובפעילויות ציבוריות נוספות. לכך היא מצרפת את הכאב שביטאו לפני הלוחמים בראיונות אישיים. בן-אשר קושרת תדיר בין האישי לקולקטיבי בהאירה את האתוסים בנרטיב היהודי-ישראלי המשתקפים בסיפורים האישיים.

הפרק השני מתמקד בהורי הלוחמים, ואותם מחלקת בן-אשר לשתי קבוצות: קבוצת ההורים הפעילה, שאותם כינתה "שוברי הדממה", ומנגד ההורים "שומרי הדממה", שהעדיפו להישאר בלתי מעורבים. באמצעות הישענות על ראיונות אישיים ותצפיות במפגשים של ההורים הפעילים היא מאירה את אופן פעולתם של ההורים משתי הקבוצות ואת תפיסת העולם שביסודו.

הפרק השלישי מספר את סיפורם של דייגי הקישון, שאליו חזרה סמדר לאחר מותו של בן זוגה. בחלק זה מובא קולם האותנטי של הדייגים, כפי שהושמע באוזני החוקרת. עוד מתואר הייצוג של דייגי הקישון בעיתונות, שלא פעם אופייני בזלזול ובהתנשאות. לבסוף מתואר משפט הדייגים שתבעו את המפעלים המזהמים. לאורך הפרק הזה בן-אשר מאירה את עמדת הנחיתות של הדייגים בהשוואה לזו של לוחמי הקישון הן מבחינת המשאבים הקונקרטיים והן מבחינת המשאבים הסמליים שעמדו לרשותם. בהקשר שבו סיפורם הושקע על ידי המדינה ועל ידי בעלי הכוח בה היא משמשת להם פה וסגור.

לאחר ה"זום-אין" אל סיפוריהם האישיים של הלוחמים, של הוריהם ושל הדייגים בשני הפרקים הבאים עושה בן-אשר "זום-אאוט" בהתבוננה בפרשת הקישון בהקשרי מקרו: בפרק הרביעי היא עוסקת בשאלת הקשר הסיבתי בין הצלילות בקישון ובין ריבוי התחלואה בקרב הלוחמים והדייגים הן מבחינה ביולוגית-כימית והן מבחינה משפטית. בפרק החמישי היא דנה בדילמות החברתיות, המוסריות והערכיות העולות מהפרשה.

בפרק השישי, המרגש עד דמעות, בן-אשר חוזרת לסיפורה האישי. כאן היא נפרדת מתפקיד החוקרת ומביאה את עצמה לפני הקוראים באופן חשוף. בפרק זה, המאיר מה שהיא מכנה "רוח האדם", מתארת בן-אשר רגעים מרגשים של נדיבות וחמלה של אנשים שסייעו לה ולמשפחתה בתהליך ההתמודדות עם המחלה של יואל. במילותיה אלה "אנשים שמנהיגותם ורוח האדם שבהם האירו במקום שקרני האור התקשו לעבור דרך העכירות הגבוהה של נזקי הקישון" (עמ' 15). נוכח הטרגיות של האירועים המתוארים בספר, ובתוכם הטרגדיה האישית של בן-אשר, מזדקרת החלטתה להתמקד בטוב ובאופטימי במקום בכעס ובמרמור, שמתבקשים בעקבות הפרשה. ברוח

זו מרגשת הנחמה הגדולה שהיא מוצאת ב"דרישת השלום ממרומים" שקיבלה מיואל לאחר מותו. את זאת אשאיר לקוראים לגלות בעצמם.

מראי מקום

Denzin, N.K. & Lincoln Y.S. (2005). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 1-32.

Ellis, C., T.E. Adams & A.P. Bochner (2011). Autoethnography: An Overview. *Forum: Qualitative Social Research*, 12 (1), art. 10.

Lincoln, Y. & E. Guba (1985). *Naturalistic inquiry*. Thousand Oaks: Sage.

Rogers, M. (2012). Contextualizing theories and practices of Bricolage research. *The Qualitative Report*, 17 (7), pp. 1-17.

Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life-stories: Principles of selection in generating stories for narrative interviews. In R. Josselson & A. Lieblich (Eds.), *The Narrative Study of Lives*, Vol. 1. Newbury Park, CA: Sage, pp. 59-91.

Spector-Mersel, G. (2011). Mechanisms of selection in claiming narrative identities: A model for interpreting narratives. *Qualitative Inquiry*, 17 (2), pp. 172-185.

ד"ר גבריאלה ספקטור-מרזל היא מרצה בכירה בבית הספר לעבודה סוציאלית במכללה האקדמית ספיר. היא ראש קבוצת העניין במחקר איכותני במכון מופ"ת ומנחה קבוצות בנושא של מחקר נרטיבי. מחקרה בוחנים סיפורי חיים של אנשים מבוגרים בדגש בתרבות ומגדר. ספרה *צברים לא מזדקנים: סיפורי חיים של קצינים בכירים מדור תש"ח* התפרסם ב-2008 בהוצאת מאגנס. כמו כן ערכה בשיתוף עם רבקה תובל-משיח את הספר הראשון בעברית המוקדש כולו למחקר נרטיבי: *מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות* (2010, מאגנס ומופ"ת). פרסמה מאמרים ופרקים בנושאים של תאוריה ומתודולוגיה נרטיביות וגרונטולוגיה. הכתובת להתקשרות: gabrielasm@013.net